

MÖVZU3: «XALQ SUVERENLİYİ».

PLAN:

GİRİŞ

1. Demokratiyanın anlayışı və mahiyyəti.
2. Xalq suverenliyi və dövlət suverenliyi anlayışı.
3. Referendumun anlayışı, növləri və prinsipləri.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Bakı, 2003.
3. **İ. Cəfərov.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı, 2010.
4. **Z. Əsgərov.** «Konstitusiya hüququ» (dərslik) Bakı, 2010.
5. **B.A. Straşun.** Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. (E.Abdullayevin redaktəsi ilə tərcümə) Bakı-ABU-2001.
7. **C. Süleymanov.** Referendum-xalq hakimiyyətinin bilavasitə demokratiya formasıdır. Tədris vəsaiti. Bakı, Qanun. 2004.

GİRİŞ

Demokratiyanın inkişafında başlıca məqsəd xalqın iradəsinin ifadəsi kimi xalq hakimiyyətinə nail olmaqdır. Xalq hakimiyyəti xalqın bilavasitə iradəsi ilə formalaşan və onun istəyi və arzusu əsasında təşkil edilən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətində öz ifadəsini tapır. Beləliklə, xalq hakimiyyəti konstitusiya quruluşunun əsası olmaqla aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

Birincisi, birbaşa xalqla və yalnız onunla «suverenlik» anlayışı mövcuddur.

İkincisi, yalnız xalq, müstəsna olaraq, hakimiyyətin mənbəyidir.

Üçüncüsü, xalqın mənafeyi dövlət mənafeyinin və onun fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil etməlidir.

Dördüncüsü, dövlətin ideologiyası bəşəri dəyərlər nəzərə alınmaqla xalqın, mənəvi dəyərləri, onun tarixi ənənələri və adətləri üzərində qurulmalıdır.

«Suverenlik» anlayışına iki mövqedən yanaşılmalıdır: xalqın suverenliyi və dövlət suverenliyi. Xalqın suverenliyi prinsipi Konstitusiyanın 2-ci maddəsində açıqlanır.

Dövlət suverenliyi dövlət hakimiyyətinin vahidliyində və aliliyində, habelə onun orqanlarının hüquqi aktlarının bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburi xarakter daşmasında ifadə olunur.

İstər xalq suverenliyi, istərsə də dövlət suverenliyi hüquqa əsaslanan münasibətlər çərçivəsində demokratik cəmiyyətin təşəkkülünə və inkişafına xidmət etməlidir. Bu iki suverenliyin harmonik sintezi xalqı hakimiyyətə, hakimiyyəti isə xalqa yaxınlaşdırılmalı, xalqın siyasi iradəsi ilə dövlətin siyasi iradəsini ümumi məqsədlər ətrafında uzlaşdırılmalıdır.

SUAL I. Demokratiyanın anlayışı və mahiyyəti

Demokratiya çoxlarına tanış bir söz ola bilər, lakin demokratiya hələ də düzgün dərk olunmayan bir anlayışdır və o, zaman-zaman öz müvafiq məqamında istifadə edilmir.

Bir tarixi varlıq kimi cəmiyyət inkişaf etdikcə, demokratiyada inkişaf edir və dəyişir. Belə ki, ibtidai cəmiyyətdə qəbilə və tayfa özünüidarəetmə təsisatlarında qeyri-siyasi demokratiya mövcud idi. Dövlətin yaranması ilə bərabər isə siyasi demokratiya meydana gəldi.

Müasir anlamda «demokratiya» termini bir neçə mənə daşır. Onun birinci mənası, bu terminin etimologiyası ilə bağlıdır: «Demos» xalq, «kratos» hakimiyyət deməkdir. «Demokratiya» qədim yunan dilindən «xalq hakimiyyəti» kimi tərcümə olunur və yaxud Amerika prezidenti Linkolnun açıqladığı kimi, «Xalq tərəfindən seçilmiş və xalq üçün olan xalqın idarəçiliyi» mənasını daşır.

Demokratiya məfhumunun etimoloji anlayışından irəli gələn, onun daha geniş, ikinci izahı da var ki, o da hər bir təşkilatın quruluş forması ilə bağlıdır. Belə ki, təşkilatın üzvlərinin idarəetmədə bərabər hüquqlu iştirakı və orada qərar qəbul edilməsi səs çoxluğu əsasında təşkil edilir.

Geniş mənada anılan demokratiya işə təşkilat, hakimiyyət və idarəetmə olan hər bir yerdə mövcud ola bilər.

Üçüncü mənada, demokratiya müəyyən varlıq sisteminə əsaslanan ictimai quruluşun ideali və ona uyğun dünyagörüşüdür. Bunlara azadlıq, bərabərlik, insan hüquqları, xalq suverenliyi və s. daxildir.

Dördüncü mənada, demokratiya, demokratik məqsəd və idealların həyata keçirilməsi, xalq hakimiyyəti uğrunda sosial və siyasi hərəkət kimi baxılır. Bu hərəkət Avropada mütləqiyyətlə mübarizə bayrağı altında, azadlıq və üçüncü təbəqənin bərabərliyi üçün yaranmış və tarixi boyu tədricən öz məqsəd diapazonunu və iştirakçılarını genişləndirmişdir.

Müasir demokratik hərəkətlər müxtəlifdir. Bunlara sosial-demokratlar, xristian-demokratlar, liberallar və başqaları aiddir.

Xüsusi ədəbiyyatda xalq hakimiyyəti mənasında demokratiya anlayışı normativ kimi başa düşülür. Çünki, bu fenomenə normativ baxımdan yanaşılır ki, bu da insani ideallardan, dəyər və istəklərdən irəli gələn kateqoriyaların zəruriliyini və quruluşunu nəzərdə tutur. Bu halda demokratiya azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqətinə

hörmət, həmrəylik kimi əsas dəyərlər üzərində qurulmuş ideallıqla səciyyələnir. Məhz özünün dəyərli məzmununa görə demokratiya müasir dünyada demokratiyaya münasibətdəki yeni səciyyəyə borcludur.

Demokratiyanın ilk dövlət forması bilavasitə (yaxud birbaşa) demokratiya olmuşdur. Onun kökləri uzaq keçmişə — hələ dövlətəqədərki qəbilə cəmiyyətinə gedib çıxır. Bəzi alimlər təsdiq edirlər ki, demokratiya insan nəslinin meydana gəlməsinin (antropogenezin) mühüm faktorlardan biridir, çünki o, insanların bərabərhüquqlu ünsiyyətinin inkişafını, onların şüur və təfəkkürünü, fərdi məsuliyyətini və şəxsi ləyaqətini stimullaşdırmışdır.

Bütün xalqlar demokratiyanın qəbilə formasından keçmişdir. Bunun tipik nümunəsi kimi, Amerika hindularını - irekezləri göstərmək olar. Bu qəbilənin bütün yaşlı kişi və qadınları öz ali rəhbərlərini — ağsaqqalı (saxemi) və rəhbəri (hərbi başçını) seçərkən və dəyişdirərkən bərabər seçki hüququna malik olub. Qəbilədə ali hakimiyyət Şuraya — bütün yaşlı nümayəndələrin yığıncağına məxsus idi. O, qəbilə başçılarını və saxemləri seçir və azad edir, müharibə və sülh məsələlərini həll edirdi.

Qəbilə daha mürəkkəb təşkilatın - fratriya ittifaqının demokratik vahidi kimi çıxış edirdi. Bu fratriya ittifaqı muxtariyyəti saxlamaqla yanaşı, ali hakimiyyət orqanı kimi ümumi şurası olan ərazi, ünsiyyət, qohumluq və digər əlamətlərə görə bir-birinə xüsusilə yaxın olan bir neçə qəbilələrin birliyi idi. Bir neçə fratriyalar tayfa təşkil edirdi. Onlara bütün qəbilələrin hərbi rəhbərlərindən və sxemlərindən ibarət olan tayfa şurası rəhbərlik edirdi. Bu Şuranın iclasları açıq keçirilirdi. Adətən, belə şuralarda qərarlar yekdillik prinsipi ilə qəbul edilirdi.

Demokratiyanın oxşar formaları qədim yunanlar, almanlar və başqa xalqlarda da mövcud olub.

Afina polisində birbaşa demokratiya hökmranlıq edirdi. Hakimiyyətin əsas institutu xalq yığıncağı idi. Məhz burada partiya, parlament, yaxud bürokratiya kimi heç bir vasitəçi hissə olmadan ümumi iradə formalaşır, qanunlar və qərarlar qəbul edilirdi.

Xalq məclisinin hakimiyyəti heç nə ilə məhdudlaşdırılmır və şəxsi həyatın bütün sahələrinə yayılırdı. Hakimiyyətin mütləqliyi və hər yana yayılmasında demokratiyanın tiraniyaya çevrilməsi təhlükəsi var idi.

Demos Akton yazırdı: «Vicdanı içərisindən dağıdan, hökmdarların qəlblərini qəddarlaşıdıran və ağılı dumanlandıran hədsiz hakimiyyətə sahib olmaq öz pozğun təsirini məşhur Afina demokratiyasında da göstərirdi. Azlığın əsarətində olmaq pisdır, lakin, çoxluğun əsarəti ondan da pisdır. Çünki kütlədə azlığın demək olar ki, müqavimət göstərə bilmədiyi gizli ehtiyat qüvvələr gizlənilir. Bütün xalqın mütləq iradəsinə şikayət vermək olmaz. Ondən xilas olmaq da, gizlənə bilmək də çox çətindir».¹

Nə qədər ki, Xalq Məclisi Perikl kimi müdrik və nüfuzlu başçıların təsiri altında idi, varlı-kasıb arasındakı ziddiyyətlər aradan qaldırılır, çoxluğun tam hakimiyyəti müxtəlif rəylərlə, söz azadlığı ilə hesablaşaraq, ahəngdar çıxış edir və azlığın məhv olunmasına gətirib çıxarmırdı.

Lakin nüfuz sahiblərinin dəyişməsi və vətəndaşların mülkiyyət bərabərsizliyinin artması, qara kütlənin təsirinin güclənməsi və ümumi mənəvi pozğunluq nəticəsində Afina Respublikası oxlokratiyaya çevrilir.

Siyasi təfəkkür tarixində xalqa daha çox sadə adamlar, imkansız aşağı təbəqə, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən qara camaat kimi baxılırdı. Demosun belə anlayışına hələ Aristoteldə də rast gəlmək mümkündür.

Aristotel demokratiyanı dövlətin düzgün forması hesab etmirdi və onu, ümumi rifahı nəzərə alan düşünülmüş milli qərarlara, idarəçiliyə qadir olmayan qara camaatın, Demosun hakimiyyəti kimi izah edirdi. Müasir siyasi nəzəriyyələrdə belə idarəçilik tipi «oxlokratiya (qara kütlə)» anlayışında öz əksini tapır, bu da yunan dilindən tərcümədə «qara camaatın, kütlənin hakimiyyəti» və çoxluğun istibdad üsul idarəsi (tiraniya) adlanır.

Demosun hakimiyyəti mütləqiyyətə çevrilir. Çoxluğu təmsil edən qanunverici qanundan üstün dayanır və bazar meydanında plebsitin (qara camaatın) qəbul etdiyi qərarlar əsasında hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etməyə cəhdlər göstərir və uduzulmuş döyüşlərə görə sərkərdələri ölüm cəzasına məhkum edir. Ona görə də həmin dövrdə kasıbların varlılara divan tutmasına, kafir və qeyri-düşüncəlilərin, o cümlədən görkəmli fəlsəfəçilərin və müdriklərin təqib edilməsinə çox tez-tez rast gəlmək olardı. Belə divanların qabarıq nümayəndələrindən ilahilərin təhqiri haqqında işi («hermokolidlərin prosesi»), fəlsəfəçi Anaksaqorun qovulmasını, o

¹ Акто́н Д. История свободы в активности. Полис. 1993, № 3, стр: 112.

zamanın dahi mütəfəkkiri olan Sokratın ölümə məhkum edilməsini misal gətirmək olar. Çoxluğun azlıq üzərində hökmranlığı Afina demokratiyasını güclü despotik və hətta, totalitar tendensiyalı idarə forması kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

İdarəçiliyin səmərəsizliyi, korrupsiya, azlığa qarşı özbaşınalıq, kökü Afinalı olmayanların vətəndaş sıralarından çıxarılması, qeyri-düşüncəlilərin təqib edilməsi — bütün bunlar demokratiyaya inamsızlıq yaradır və siyasi müxalifətin düşərgəsini gücləndirirdi.

Hakimiyyət uğrunda mübarizənin aktivləşməsi Afinalıları məcbur edir ki, bizim eradan əvvəl 410-cu ildə demokratiyaya qəsd edənlərə qarşı ölüm cəzasını və əmlakın müsadirə edilməsini nəzərdə tutan xüsusi qanun qəbul etsinlər.

Lakin nə cəzalandırıcı tədbirlər, nə də çoxluğun qərarlarının konstitusion məhdudlaşdırılması məcburiyyətin gec də olsa dərk edilməsi və bununla da dövlətin və vətəndaşların özünü plebsin şıltaq və dəyişkən əhval-ruhiyyəsindən qorumaq cəhdi demokratiyanı xilas edə bilmədi.

Xalq hakimiyyətinin ən qədim inkişaf etmiş forması olan Afina Respublikasının süqutu lokal xarakter daşıyırdı.

Afina demokratiyasına oxşar dövlətlər Qədim Romada, Qədim Novqorodda, Florensiya və başqa şəhərlərdə də olmuşdur. Orta əsrlər dövründə Avropada və bütün dünyada uzun əsrlər boyu avtoritar, monarxiya idarə formasının hökmranlığı bərqərar oldu. «Demokratiya» (xalq hakimiyyəti) sözü isə Avropanın siyasi leksikonundan az qala iki min il müddətinə yoxa çıxır və Aristotelin düşündüyü mənada düzgün olmayan, qara kütlənin dağıdıcı hakimiyyəti, pozğun idarə formasında işlədilirdi.

Bu gün demokratiya birbaşa mənada heç bir yerdə ümumdövlət miqyasında istifadə olunmur. O, yalnız bir idarə forması kimi İsveçrənin 3 dağlıq kantonunda saxlanır. Burada əhali hər il xalq yığıncağına toplaşır.

«Xalq» və «Xalq hakimiyyəti» və onlara yaxın olan «Xalq suverenliyi» və «Demokratiya» məfhumları mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Bu anlayışların konkret sosial-iqtisadi xarakteristikasını əsas tutsaq, aydın olar ki, xalq hakimiyyəti haqqında yalnız hakimiyyətə doğrudan da, bütün cəmiyyətdə, yaxud ən azı onun çoxluğuna, öz əməyi ilə cəmiyyətin rifahını və inkişafını təmin edən insanlara məxsus olan zaman danışmaq mümkündür.

Xalq suverenliyi prinsipi ümumi suverenlik haqqında elmin bir hissəsi kimi sinif şəklində formalaşma bərqərar olma mərhələsində olan burcuaziya ideoloqları tərəfindən dürüst ifadə edilmişdir.

Burcuaziyanın siyasi hakimiyyət uğrunda feodal hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi yalnız onun xalq kütləsinə arxalanması şərti ilə mümkündür. Belə bir dayağı əldə etmək üçün burcuaziya xalqın əsrlərlə arzu etdiyi azadlıq və xalq idarəçiliyi şüarını irəli sürür.

İngiltərəli tədqiqatçı E.Xinsli suverenliyə bir mühüm siyasi və hüquqi anlayış kimi baxır ki, o da «siyasi cəmiyyətdə ali və mütləq siyasi hakimiyyətin mövcudluğu haqqında ideyanı özündə təmsil edir».

Xalq suverenliyi heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan, cəmiyyətin bütün həyat sahələrini əhatə edən tam, monolit xalq hakimiyyətidir, insanların vahid maraq və məqsədləri ilə möhkəmlənən, hamının rifahına yönələn, hər kəsin əməyi ilə birləşən və onların ümumi ideallarının bərqərar olması üçün birgə mübarizəsidir və o, yalnız həqiqi xalq hakimiyyətindən söhbət gedən yerlərdə həyata keçirilir.

Bu gün mövcud olan demokratik sistemlər öz başlanğıcını liberal demokratiya, kollektivist demokratiya, sosialist demokratiya, plüralist demokratiya idarəçilik formalarından götürülür.

Siyasi və demokratik tərəkürün inkişafında liberalizmin xidmətləri çox böyükdür. Liberalizm ilk dəfə sosial tərəkür tarixində şəxsi (fərdi) cəmiyyət və dövlətdən ayırır, iki avtonom sahə — dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında hədd müəyyənləşdirir, Konstitusiyaya və institutlara vasitəsi ilə dövlətin vətəndaş cəmiyyəti və şəxsiyyət ilə olan qarşılıqlı əlaqələrinə təsir edən fəaliyyət sahəsini və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır, azlığın çoxluğa qarşı hüquqları və muxtariyyətini müdafiə edir, vətəndaşların siyasi bərabərliyini elan edir, şəxsiyyətə ayrılmaz fundamental hüquqlar verir və onu siyasi sistemin baş elementi qismində təsdiq edir. Liberal ideyaların ilk dəfə həyata keçirildiyi yer İngiltərədir.

Hələ orta əsrlər dövründə, kontinental Avropada mütləqiyyətin gücləndiyi bir vaxtda, ingiltərəlilər monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa müvəffəq olurlar. İngiltərə dövlətinin tədricən çoxəsrlük liberallaşma prosesinin əsasını 1215-ci ildə qəbul edilmiş müasir Konstitusiyaya oxşar Böyük Azadlıq Xartiyası qoymuşdur.

Klassik liberal demokratiyanın nöqsanı ondadır ki, antik demokratiyadakı kimi, o, əhalinin hamısına: aşağı təbəqəyə, fəhlə sinfinə, qadınlara şamil edilmir və ona görə də xalqın hakimiyyəti ola bilməz.

Liberal dövlətin qüsurlarını aradan qaldırmaq və həqiqi xalq hakimiyyəti yaratmaq cəhdini kollektivçi demokratiya konsepsiyası və onun real modeli edir. Demokratiyanın bu tipi nəzəri cəhətdən hərtərəfli işlənmişdir. Sosializm dövlətçiliyinin mövcud olduğu ölkələrdə onu praktiki cəhətdən həyata keçirmək cəhdi isə müvəffəqiyyət qazanmadı. Buna baxmayaraq, o, demokratiyanı, nəzəri və praktiki cəhətdən xeyli zənginləşdirmişdir. Bu da Qərbin müasir siyasi sisteminə xeyli təsir göstərmişdir.

Kollektivist demokratiyanın nümayəndələri — Russo, Marks, Lenin sayılır. Demokratiyanın bu tipini ilk dəfə daha açıq, parlaq şəkildə Can Cak Russo əsaslandırmışdır (1712-1778). O, cəmiyyətin «ümumi» və «xüsusi»yə ayrılan liberal bölgüsünü tənqid edir. Onun fikrincə, liberal mütəfəkkirlərin təsdiq etdikləri fərdilik cəmiyyət üçün dağıdıcıdır.

Russo ictimai müqavilə nəzəriyyəsini parlaq şəkildə populyarlaşdırmış və eyni zamanda ona bir sıra xüsusi cizgilər əlavə etmişdir. Russo bütün insanların bərabərliyini tanımayan və insanı anadangəlmə xudbin və qüsurlu varlıq hesab edən Aristotel və Hobbsu kəskin tənqid edirdi. Russo bildirirdi ki, «insan azad doğulur, lakin hər yerdə zəncirlənmişdir. Bu vəziyyətin səbəbi ədalətsiz ictimai quruluşda, konkret olaraq isə feodal qaydalarında və insanları bir-birinə düşmən etmiş xüsusi mülkiyyətdədir. Cəmiyyətdə mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün insanlar arasında tarixəqədərki harmonik münasibətlərə qayıtmaq lazımdır.

Russo hesab edirdi ki, insanlar öz mülkiyyət və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün ictimai müqavilə bağlayırlar. İctimai müqavilənin bağlanması nəticəsində vahid ictimai və mənəvi orqanizm —dövlət meydana gəlir. Russoya görə, suveren-xalqdır, onun iradəsi mütləqdir və dəyişikliyə məruz qala bilməz. Russo insanın fərdi təbiətindən başlayaraq sonda ictimai, kollektiv başlanğıcın insan hüquqlarından üstünlüyü ideyasına gəlib çıxır. Beləliklə, Russonun nəzəriyyəsi bəşəriyyətin tarixində ən totalitar doktrinalardan birini təmsil edir.

Russonun mütləq ümumi iradə haqqında tezisi sonralar Hegel, Marks və Leninin siyasi doktrinalarına ciddi təsir göstərmişdir. Russo bildirdi ki, cəmiyyətin bütün üzvlərinin razılığı ilə yaradılan və ümumi iradəni ifadə edən ali hakimiyyət

insanların maraqlarına zidd ola bilməz, ona görə də hakimiyyətə cəmiyyət tərəfindən nəzarət edilməsindən heç söhbət də gedə bilməz. Russonun ümumi iradə haqqında nəzəriyyəsi Fransa və Rusiya inqilablarının birpartiyalı diktaturası və qanlı terrorun ideoloji əsasına çevrildi.

Russo yazırdı ki, «əgər kimsə ümumi iradəyə tabe olmaqdan imtina edərsə, bütün orqanizm tərəfindən o buna məcbur ediləcəkdir; bu, yalnız o deməkdir ki, onu zorla azad edəcəklər»¹.

İndi isə sosializmin ayrılmaz hissəsi kimi V.İ.Leninin ardıcıl və tam demokratiya konsepsiyasına nəzər salaq. V.İ.Lenin zəhmətkeşlərin idarəçilikdə iştirakı və demokratikləşmə problemlərini işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, kütlənin nəinki ümumi qaydalarının, qanun və qərarların müzakirəsində fəal iştirak etməklə onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, eləcə də bilavasitə onların yerinə yetirilməsində iştirak etmək məsul rəhbərləri seçmək, onları dəyişmək, onların fəaliyyətində hər hansı xırda addımları da bilmək, yoxlamaq və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün kütlənin fəal üzvlərini fərq qoymadan irəli çəkmək və s. kimi hüquqları olmalıdır².

Demokratiyanın bir neçə modelini araşdırıb, belə nəticə çıxarmaq olar ki, xalq suverenliyi — demokratiyanın mühüm təşkilədiçi əlamətidir və bu əlamət təkcə həmin subyektin anlayışı nöqtəyi-nəzərindən yox, həm də onun hakimiyyəti həyata keçirmək formasına görə ona qiymət vermək üçün bir əsasdır. Xalqın idarəçilikdə iştirakından, kimin və necə bilavasitə hakimiyyət funksiyasının həyata keçirilməsindən asılı olaraq demokratiya aşağıdakılara bölünür: birbaşa, plebissit və nümayəndəli (representativ).

Müəyyən edilib ki, xalq hakimiyyətinin birbaşa formalarında vətəndaşlar özləri qərarların hazırlanmasında, müzakirəsində və qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edirlər. İştirakın belə forması aktiv demokratiyalarda üstünlük təşkil edirdi. Praktiki olaraq o, kiçik kollektivlərdə (istehsalda, şəhərlərdə) mümkündür, ümumdövlət miqyasında o, heç yerdə tətbiq edilmir. O, idarəçilik forması kimi yalnız İsveçrənin üç dağ kantonunda (oranın əhalisi hər il xalq iclaslarına yığışırlar) və İsrail kibutslarında saxlanılır.

¹ Руссо Ж.Ж. Трактаты. М., 1969, стр: 164.

² В.И.Ленин ПСС. м 36, стр6 157.

Birbaşa və plebissit demokratiya arasında fərq mövcuddur. Belə ki, birbaşa demokratiya vətəndaşlarının hakimiyyət prosesinin bütün əsas mərhələlərində iştirakını nəzərdə tutursa, plebissit demokratiyasında isə vətəndaşların siyasi təsir imkanları nisbətən məhduddur. Onlara yalnız səsvermə yolu ilə hər hansı qanun layihəsini bəyənmək və yaxud etiraz etmək hüququ verilir.

Müasir dövlətlərdə siyasi iştirakın aparıcı forması nümayəndəli demokratiya hesab olunur. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar qərarların qəbulunda, onların maraqlarını ifadə edən, qanunları qəbul edən öz nümayəndələrinin seçimində vasitəli iştirak edirlər.

Bəzi demokratik sistemlərin fərqləndirici keyfiyyətləri demokratiyanın dördüncü əlamətini-despotiyanı aşkar edir. O, çoxluğun heç nə ilə və heç kim ilə məhdudlaşdırılmayan, kütlənin dəyişkən əhval-ruhiyyəsi və özbaşınalığı ilə bağlı olan mütləq hakimiyyətidir. Çoxluğun hakimiyyəti şəxsiyyətin tam tabe olmasını tələb etdiyi və onun üzərində daimi nəzarətə can atdığı hallarda demokratiya totalitarizmə çevrilir.

Bu cür idarəçilik formalarının autipodu konstitusion demokratiya sayılır. O, çoxluğun hakimiyyətini müəyyən çərçivəyə salır, səlahiyyət və funksiyalarını konstitusiya və hakimiyyətlər bölgüsü ilə məhdudlaşdırır və bununla da, azlığın, o cümlədən şəxsiyyətin azadlığını və muxtariyyətini təmin edir.

SUAL 2. Xalq suverenliyi və dövlət suverenliyi anlayışı

Xalq konstitusiya hüququnun əsas subyektlərindən biridir. Xalqın subyekt olmasının ən bariz nümunəsi referendumda və seçkilərdə iştirakı və bu yolla hakimiyyəti təşkil etməsidir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi çıxış etməsi ideyası orta əsrlər Fransa inqilabi dövlətlərindən gəlir. O zaman bu ideya başlıca olaraq mütləqiyyətə qarşı yönəlmişdi və mütləqiyyətin hakimiyyətə olan qeyri-məhdud imkanlarını qəbul etmirdi. Bu nəzəriyyənin ifrat forması C. C. Russonun əsərlərində öz əksini tapır. Onun fikrincə, xalq özü ona məxsus hakimiyyəti realizə etməlidir. Bunun üçün seçkili şuralar təşkil olunmalı və onlar da hakimiyyəti həyata keçirməlidirlər. Xalq hakimiyyətinin aliliyini qəbul edən Russo bu səbəbdən də onun təcəssümü olan qanunverici orqan üzərində icra hakimiyyətinin nəzarətini heç cür qəbul etmirdi və belə düşünürdü ki,

qanunverici hakimiyyət bütün digər hakimiyyət orqanlarından yüksəkdə duraraq onları idarə etməlidir. Müasir dövrdə demokratiyanın vacib sayılan bu müddəası kifayət qədər mücərrəd və ümumi olduğundan, onun realizəsi üçün bir sıra digər normaların, təşkilatı mexanizmlərin müəyyən edilməsi lazım gəlir. Xalqın hakimiyyət mənbəyi olmasını qəbul edən nəzəriyyəyə görə, xalq öz hakimiyyətini özü bilavasitə realizə etmir. Bunun üçün seçkilər vasitəsilə xalq dövlət hakimiyyətini təsis edir. Dövlət hakimiyyəti xalqdan qaynaqlandığından xalqın adından həyata keçirilir. Xalq, hakimiyyətini seçkilər vasitəsilə təşkil edir və hakimiyyətin həyata keçirilməsi hüququnu dövlətə verir.

Azərbaycanda Respublikasında «xalq» anlayışı Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin II hissəsində əks olunmuşdur. Burada göstərilir ki, «Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından ibarətdir». Göründüyü kimi, xalq anlayışı ilə vətəndaşların məcmusu üst-üstə düşür. Bu ondan irəli gəlir ki, hüquqda etnik, demoqrafik və digər əlamətlər əsasında xalq müəyyən edilə bilməz. Bundan başqa, xalqın bu əlamətlər əsasında müəyyənləşdirilməsi diskriminasiya demək olardı və hüquqi anlayışlara uyğun gəlməzdi. Xalqı təşkil edən vətəndaşlar eyni zamanda hüquqi kateqoriyadır. Hüquq etnik məsuliyyətə münasibətdə neytraldır, əks təqdirdə milliyyətə görə diskriminasiyadan söhbət gedə bilər. Lakin vətəndaşa münasibətdə hüquq neytral deyil və bu baxımdan xalq hüquqi mənada vətəndaşların məcmusudur.

Konstitusiyada xalqın öz hakimiyyətini realizə etməsinin ən əsas yolu kimi referendum müəyyənləşdirilir. Referendumda xalq bilavasitə hüququn subyekti kimi, həm də hakimiyyətə malik subyekti kimi öz hüququnu realizə edir. Xalqın suverenliyinin məzmunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində müəyyənləşdirilir. Bu, sərbəst və müstəqil şəkildə öz müqəddəratını həll etmə və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququdur. Suverenlik xalqa məxsus olan istisnasız, onun üstünlüyündən irəli gələn bir hüquqdur. Suverenlik ilk vaxtlar C.Boden tərəfindən, qərribə də olsa kral mütləqiyyətinin əsaslandırılması üçün istifadə olunmuş nəzəriyyədir. Suverenlik xalqın üstün mövqeyi ilə, onun hakimiyyət mənbəyi olması ilə şərtlənir. Ona görə də o öz hakimiyyətinin təşkili formasını özü müstəqil müəyyən edir. Xalqın bu cür əhəmiyyətli olan ən əsas hüququnu heç bir orqan onun adından həll etmək imkanına malik deyildir. Xalq

iradəəsinin belə vacib məsələdə təhrif edilməməsi üçün bu məsələnin həllində bütün xalq iştirak etməlidir. Odur ki, suverenlik hüququnun yeganə birbaşa realizə yolu referendumdur. Referendum bütün xalqın öz idarəsini birbaşa təzahür etdirməsinə imkan verən üsuldur. Referendumda müxtəlif məsələlər həll oluna bilər, lakin aşağıdakı məsələlər yalnız referendum yolu ilə həyata keçirilə bilər;

1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul olunması və ona dəyişikliklər edilməsi;

2) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi (**1. maddə 3**).

Konstitusiyayı qəbul etməklə xalq, hakimiyyəti təşkilatlandırır, yeni suverenlik hüququnu həyata keçirir. Sərhədləri dəyişdirməklə həmçinin xalq, dövlətinin taleyinə həlledici təsir göstərə bilər, yeni ərazilər ala və verə bilər. Xalqın təmsil olunması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, xalqı təmsil etmək, hakimiyyəti həyata keçirmək deməkdir və aydındır ki, xalq öz hakimiyyətinin kimlər tərəfindən və necə həyata keçirilməsində maraqlıdır. Buna görə də, Konstitusiyada birbaşa müəyyən edilir ki, xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümunələrindən başqa, heç kəsin xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ yoxdur. (**1. maddə 4**). Xalq adından danışmaq səlahiyyətinə birbaşa xalqdan mandat olan vəzifəli şəxslər malikdir (prezident, deputat). Hər hansı bir başqa, şəkildə kimsəyə xalq adından danışmaq səlahiyyəti verilmir. Xalqın hakimiyyətini həyata keçirən xüsusi təşkilatı institutlardan biri qanunverici orqan-parlamentdir. O, bilavasitə xalq tərəfindən seçilir. Bu yolla cəmiyyətdəki bütün maraq və mənafeləri təmsil edən insanların parlamentdə təmsil olunması mümkün olur. Parlament cəmiyyətin, xalqın kiçik modelidir. Xalqın idarəsini qanun şəklinə salıb, onun hakimiyyətini həyata keçirmək parlamentə həvalə edilmişdir.

Xalqın konstitusiyada təsbit olunan daha bir əlaməti onun vahidliyidir. Xalqın vahidliyi hüquqi əlamət olmaqla gündəlik mətbuatda işlədilən birlik, vahidlik anlayışından fərqlənir. Əgər tarixi-siyasi proseslərdə xalqın vahidliyi yüksək həmrəylik səviyyəsi ilə müşahidə olunursa, hüquqi mənada xalqın vahidliyi bundan asılı deyildir. Hüquqda xalqın vahidliyi vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarının konstitusion hüquqi statusunun hamı üçün eyniliyi hesabına təmin edilir. Xalq vətəndaşların məcmusu kimi başa düşüldüyündən, xalqın vahidliyi də ilk öncə vətəndaşları bir-birilə əlaqələndirən, onları ümumiləşdirən müəyyən hüquqi

kateqoriya vasitəsilə realizə oluna bilər. Çoxsaylı mürəkkəb hüquq münasibətləri fəvqündə bir-birindən fərqlənən sahə hüququ statuslarından kənarında belə vahidliyin yeganə təmin edilmə vasitəsi konstitusion hüquqi statusudur. Konstitusion hüquqi status şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını təşkil edir. Məhz konstitusion status vətəndaşlara hüquqi mənada xalq kimi baxmağa imkan verir. Çünki sosial-demokratik əlamətlərin əhəmiyyət daşımadığı bir hüquqi anlayışda sırf praktik nöqteyi-nəzərdən vahidliyi təmin edə bilən yeganə faktor hüquqi statusun eyniliyidir. Vahidlik istənilən xalqın əlamətidir. Dil, mədəniyyət, milli şüur ümumiliyi xalqı birləşdirən, onu bütöv kimi formalaşdıran amillərdir. Aydın ki, hüquqi mənada da xalq vahid olmalıdır. Xalq anlayışı bilavasitə coğrafi ərazi ilə sıx bağlıdır. İstənilən xalqın vahid, bütöv bir etnos kimi özünü dərk etməsində milli şüur, dil, mədəniyyətlə yanaşı, tarixi ərazi də mühüm əhəmiyyətə malikdir və xalqın uzun əsrlər boyu fiziki-ruhi baxımdan bütövlüyü, onun kompakt bir ərazidə yaşaması hesabına da təmin edilir. Aydın ki, ərazi xalq üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bir amildir və xalqın tarixi onunla əlaqəlidir. Onun üçün də konstitusiyanın xalqın vahidliyini əks etdirən 5-ci maddəsinin II hissəsində birbaşa göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir». Bu vətənin qorunmasında hamı eyni dərəcədə dövlət və xalq qarşısında borcludur və hamının da bu torpağa eyni dərəcədə haqqı vardır. Xalq hakimiyyətinin mənimsənilməsi konstitusiya ilə qadağan edilir və xalqa qarşı ən ağır cinayət kimi müəyyənləşdirilir (**1. maddə 6**). Hakimiyyətin mənimsənilməsi o deməkdir ki, artıq hakimiyyət təyinatı üzrə deyil, şəxsi və qrup mənafeələrinin realizə olunması üçün istifadə edilir. Bu isə həm dövlətin, həm də xalqın mənafeələrinə ziddir və ciddi mənfi nəticələr yaradır. Bu norma müəyyən edilərkən konstitusiya tarixən özünü təsdiq etmiş belə bir aksiomdan çıxış edir ki, hakimiyyəti mənimsəmə yalnız fərdin, qrupun öz mənafeələri naminə həyata keçirilir və bunun üçün bir çox hallarda hakimiyyəti mənimsəyən fərd və ya qrup birbaşa qeyri-konstitusion üsullara əl atır (silah tətbiqi və s.). Bundan sonra hakimiyyət özgələşir və dövlətlə xalq arasında böyük sosial dəyişmələrə aparan qarşıdurma yaranır.

SUAL III. Referendumun anlayışı, növləri və prinsipləri

Demokratiya institutları sistemində mühüm yer xalq hakimiyyətinin bilavasitə ifadəsi olan referendumla məxsusdur. Bu instituta maraq qanunauyğundur və tarixən əsaslıdır.

Qanun yaradıcılığında xalqın iştirakının böyük mənəvi mənası — vətəndaşı onu vətəninin taleyi üçün məsuliyyətli edir, onda həmrəylik hissini yarada bilir, dövlət marağında nə isə kənar və yad yox, məlum ali prinsip görməyi öyrədir ki, onun qarşısında da bütün şəxsi maraqlar baş əyməlidir.

«Referendum» termini latıncadan yaranaraq hər hansı bir məsələnin qəti həlli üçün (əksər hallarda qanunvericilik, yaxud konstitusion)-xalqa müraciət deməkdir.

Müxtəlif mənbələrdə «referendum» termininin özü bir qədər təhrif olunmuş halda işlədilir və bilavasitə demokratiya institutuna mənacə uyğun gəlmir. Məsələn, «xəbər verirəm, xəbər verilməli olan, məruzə edirəm» və s.

Bu onu göstərir ki, alimlər tərəfindən «referendum» sözü müxtəlif cür təfsir edilir və müxtəlif formada istifadə olunurdu. Məsələn, Leon Dyuqi «referendum»u xalqın birbaşa idarəçiliyi kimi izah edirdi, «Qanunlar parlament tərəfindən müzakirə edilir və səsə qoyulur, lakin vətəndaşların bilavasitə səsvermə yolu ilə həmin qanunları bəyənmədiyinə qədər onlar qanuni qüvvəyə malik olurlar və vətəndaşların tabeçilik iddiasında ola bilməzlər»¹.

Bəzi müəlliflər «referendum» anlayışını özünəməxsus bir şəkildə xarakterizə edirlər. Məsələn, V.F.Kotok «ümumxalq sorğusu» və «referendum» anlayışlarını eyniləşdirərək izah edir ki, referendum, sorğu və plebissit xalq səsverməsi yolu ilə hər hansı dövlət qərarının təsdiqi deməkdir, bu da ona mütləq və qəti xarakter verir². Referendum, plebissit, sorğu və hətta, qanun layihələri və digər mühüm normativ

¹ Дюг Л. Конституционное право. Общая теория государства. М., 1908, стр: 397.

² Коток Б.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. М., 1964, стр: 4.

aktların ümumxalq müzakirəsi sözlərinin dəqiq mənası hər hansı məsələnin həlli üçün xalqa müraciət etməkdir — deyən Kotok haqlıdır. Bu fikirlə, həmçinin V.T.Kabışev də razılaşıır. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, xalqın müzakirə və sorğuda hər hansı bir qanun layihəsi və başqa məsələlərdə fikir və təklifləri yalnız məsləhətçi xarakter daşıyır, referendum keçiriləndə isə xalq səs verir və qərar hüquqi cəhətdən qanuni xarakter daşıyır.

B.A.Straşun yazır ki, «Bu cür tərifdən istifadə etməyə dəyməz. Belə ki, «Sorğu anlayışından irəli gələn mənaya görə səsvermənin nəticələri (hətta sorğu səsvermə yolu ilə keçirilibsə, yəni, konsultativ referendum) nə hakimiyyət, nə də vətəndaşlar üçün bu halda mütləq əhəmiyyət kəsb etmir»¹.

C.Süleymanov yazır ki, «Qanun layihələri və başqa məsələləri müzakirə edərkən, vətəndaşların təklif və rəyləri məsləhətçi əhəmiyyət daşıyır, ancaq referendumda xalq səsə qoyulmuş məsələ, yaxud qanun layihəsi üzrə qəti qərar qəbul edir. Birinci halda sorğunun nəticəsi hüquqi qüvvəyə malik deyil, ikincidə isə referendumda səsvermə hər hansı bir məsələnin həllinə hüquqi qüvvə verir» (7. S —)

Əgər Konstitusiyada, yaxud qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə riayət edilibsə, o halda referendum yolu ilə qəbul edilmiş qərar xalqın qərarı sayılır və onun hüquqi qüvvəsi əksər hallarda parlamentin qəbul etdiyi qanunların hüquqi qüvvəsindən üstündür.

Beləliklə, referendum— səsvermədir, sadəcə mübahisə deyil. Deyilənlərə əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, 1936-cı il SSRİ Konstitusiyasında referendum ümumxalq sorğusu ilə eyniləşdirilmişdir.

Eləcə də, referendum institutunu xalq müzakirəsi institutu ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar özlərinin hüquqi nəticələri və əlamətlərinə görə iki müxtəlif dövlət-hüquqi institutdur. Bunların arasındakı ümumilik yalnız ondan ibarətdir ki, onlar xalqın qanunvericilik təşəbbüsü ilə yanaşı, hər hansı bir məsələ üzrə və hüquqyaratma fəaliyyətində xalqın bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur.

1977-ci il SSRİ Konstitusiyası formal olsa da çoxlarının bu arzularını həyata keçirir, əsas qanunun 5-ci maddəsində ümumxalq səsverməsini (referendumu) əhatə etmiş, lakin uzun müddət mövcud olan qanunvericilik bu institutun tətbiqi

¹ Страшун Б.А. Конституционное право зарубежных стран. М., 1996.

mexanizmini müəyyən etmirdi. SSRİ mövcud olduğu 70 il ərzində birinci ümumxalq səsverməsi (referendum) SSRİ ərazisində 17 mart 1991-ci ildə keçirildi. Referendumda bir məsələ qoyulmuşdu — bizim ölkənin ərazisində ittifaqın suveren respublikalarının yeniləşmiş federasiya kimi saxlanılması - bununla da xalqa öz iradəsinin ifadə etməyə bir dəfə imkan verilmişdi. Lakin artıq gec idi. 1991-ci ilin dekabrında SSRİ süqut etdi.

Seçicilərin səsverməsini plebissit də adlandırırlar (latınca «Plebiscitum» — xalq qərara alır). Fikrimizcə, bu bilavasitə demokratiya institutunun «referendum» sözüne «xəbər verirəm, məruzə edirəm» nisbətən daha məqbul ifadəsidir.

Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən referendum və plebissit arasında heç bir fərq yoxdur. Bunlar tam sinonimlərdir.

Braziliya Konstitusiyasının 14-cü maddəsində xalq suverenliyinin həyata keçirilmə üsulları arasında həm referendum, həm də plebissitin adı çəkilir. Pakistanda prezident seçkilərini plebissit adlandırırlar. ABŞ-da referendum və plebissit arasında fərq qoyulmur.

İngilis-sakson dövlətlərində referendum keçirilmir. Burada üstünlük parlamentə verilir, ancaq Böyük Britaniyanın özündə sonuncu on illiklərdə çox az hallarda referendum keçirilib. Belçikada da təsadüfi hallarda referendum keçirilir.

ABŞ-ın və Hindistanın Konstitusiyasında referendum nəzərdə tutulmayıb və federal səviyyədə keçirilmir. Yaponiyanın 1947-ci il Konstitusiyasında referendum keçirilməsi nəzərdə tutulmur, ancaq qeyd olunur ki, müstəsna hallarda Konstitusiyanın dəyişdirilməsi zamanı xüsusi referendum keçirilir və nəticəsi parlament tərəfindən təsdiq edilir.

Bəzi müəlliflər, müsəlman dövlətlərində referendum institutunun olmamasını qeyd edir, lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, Misir Ərəb Respublikasının əsas qanununa görə referendum ümumdövlət və yerli səviyyədə nəzərdə tutulur. Eləcə də, İran, Pakistan dövlətlərində referendumun keçirilməsi bu ölkələrin əsas qanunları ilə nəzərdə tutulmuşdur.

XX yüzillik ərzində referendumun tarixi bir neçə mərhələdən keçmişdir. Ümumilikdə, onun tətbiqi sahəsinin genişlənməsi haqqında ümummilliyə və yerli əhəmiyyətli mühüm məsələlərin həlli üçün ümumxalq səsverməsinin tətbiqinin artması haqqında danışmaq olar.

Bu əsr ərzində böyük sayda ümummilli referendum keçirilib (1987-ci ilədək). Avropada - 101, Afrikada və Orta Şərqdə - 54, Asiyada - 18, Amerikada - 25, Avstraliyada - 45, İtaliya keçirdiyi referendumların sayına görə yalnız referendumun vətəni sayılan İsveçrədən sonrakı yeri tutur.

Konstitusiyə hüquq elmində referendum müxtəlif fərqləndirilir:

1. Ümumdövlət və yerli referendum.

Ümumdövlət referendumu — bütün dövlətin hüdudlarına şamil olunan hər hansı bir məsələ üzrə ümumxalq səsverməsidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin birinci və ikinci hissələrində nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə keçirilən ümumxalq səsverməsi bütün respublika hüdudlarına şamil olunur.

Yerli referendum — yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qanunla nəzərdə tutulmuş müəyyən ərazi hüdudları daxilində aparılan rəy sorğusudur. Azərbaycan Respublikasında yerli rəy sorğusu «Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanununun 26-cı maddəsinə görə, əhalinin yerli özünüidarəetmədə iştirakının bir formasıdır. Yerli rəy sorğusu haqqında qərarı bələdiyyə nizamnaməsinə uyğun olaraq, öz təşəbbüsü ilə və ya əhalinin tələbi əsasında qəbul edir.

2. **Mütləq və fakultativ referendum.** Mütləq referendum yalnız o hallarda keçirilir ki, müəyyən məsələ üzrə qərar başqa yolla qəbul edilə bilməz. Məcburi referendumun predmeti mütləq qanunla dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin ikinci hissəsinə görə, bura Konstitusiyanın qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi daxildir. Bu məsələlər üzrə mütləq referendum keçirilməlidir ki, elə bu da məcburi referendumdur.

Fakultativ referendum yalnız dövlətdə buna ehtiyac yarandığı zaman keçirilir. Bu zaman dövlət orqanı konkret məsələ üzrə referendumun keçirilib-keçirilməyəcəyini müəyyənləşdirir. Konstitusiyanın 3-cü maddəsinin birinci hissəsinə görə, Azərbaycan xalqı öz mənafeyi və hüquqları ilə bağlı istənilən məsələni referendumla həll edə bilər. Fakultativ referendum üçün qoyulan yeganə şərt onun xalqın mənafeyi ilə bağlı olmasıdır.

3. **Konstitusiyaya və adi referendum.** Konstitusiyanın qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə keçirilən referendum konstitusion referendum adlanır.

Əksər hallarda konstitusiyaya, onun yaradılması seçici orqan — Müəssisələr Məclisi tərəfindən işlənilib hazırlanır. Ədəbiyyatda müəssisələr məclislərinin belə bölgüsünə rast gəlmək olar: konstitusiyayı müstəqil olaraq bütövlükdə qəbul edir və qeyri-müstəqil tərzdə konstitusiyanın yalnız mətnini işləyib hazırlayır, sonra isə referendomla təsdiq edilir. Məsələn, Fransada 1946-cı il birinci və ikinci Müəssislər Məclisi, İtaliyada, Yuqoslaviyada 1946-1947-ci illərdə, Portuqaliyada 1975-1976-cı illərdə, Rumıniyada və Bolqarıstanda 1990-1991-ci illərdə və bir çox başqa ölkələrdə Konstitusiyayı Müəssisələr Məclisi hazırlayıb. Adətən, belə konstitusiyalar daha çox demokratikdirlər.

Adi referendum. Heç bir konstitusion məna daşımayan, başqa məsələlər üzrə keçirilən referendum adi referendum adlanır. (Məsələn, İsveçrədə BMT-yə daxil olmaq haqqında məsələ üzrə).

4. **Parlamentəqədər, parlamentdənsonrakı və parlamentdänkənar referendum.** Parlamentəqədər referendum — əhalinin hər hansı bir məsələ üzrə fikrini öyrənmək məqsədilə seçicilərin səsverməsi yolu ilə parlament tərəfindən qanunun qəbul olunmasına qədər keçirilir.

Parlamentdənsonrakı referendum — qanun parlamentdə qəbul ediləndən və referendum yolu ilə təsdiq edilməyə çıxarılandan sonra keçirilir.

Parlamentdänkənar referendum isə — qanun referendumunda parlamentsiz, yaxud ondan yan keçərək qəbul olunmasıdır.

5. **Təsdiqedicisi və ləğvedicisi referendum.** Bu referendum vasitəsi ilə seçicilər parlamentin qərarını təsdiq edir və yaxud ləğv edir. (veto qoyur). İtaliya Konstitusiyasının 75-ci maddəsinə əsasən, keçirilən referendum milli səviyyədə bu formada keçirilən yeganə səsvermədir. Burada 1974, 1978, 1981, 1985-ci illərdə 20-yə yaxın qanuna xalq vetosu qoyulmuşdur.

6. **Həlledicisi və məşvərətçisi referendum.** Həlledicisi referendumun nəticəsi dövlət və onun orqanları üçün məcburidir. Məşvərətçisi referendumun nəticələri isə məcburi deyil və dövlət sonradan məsələnin həlli zamanı onu nəzərə almaya bilər. Məcburi referendumlarda həmişə həm də həlledicisi referendumdurlar, əks təqdirdə

onların keçirilməsinin bir nəticəsi olmazdı. Məşvərətçi referendum, adətən, xalqın nəyə isə münasibətini öyrənmək istəyəndə keçirilir. Bu zaman qəbul olunacaq qərara əhalinin verəcəyi reaksiya müəyyən olunur və nəticələrlə dövlət orqanları üçün məcburi olmadığından dövlətin qərarı ilə dəyişmək, olduğu kimi saxlamaq, ona düzəlişlər etmək və öncədən qərara mənfi münasibət göstərdiyi halda, buna qarşı tədbirlər görmək imkanı olur.

Referendumun başqa təsnifatları da mövcuddur: **beynəlxalq-hüquqi referendum** (adətən, sərhədlər, beynəlxalq təşkilatlarda iştirak məsələləri üzrə) və **inzibati referendum** (dövlət ərazisinin quruluşu məsələləri üzrə, dövlət orqanlarının sistemi haqqında). Bu təsnifatlar dəqiq xarakter daşımır və bir-birini əvəz edə bilər: eyni bir referendum ümumdövlət, adi, parlamentdən sonra, ləğvedici ola bilər.

Bilavasitə demokratiya institutu olan referendumun keçirilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

Ümumi seçki hüququ. Adətən, referendumlarda fəal seçki hüququ olan hər kəsin iştirak etmək hüququ vardır. Bu prinsipə əsasən seçki hüququ (yaxud, heç olmasa aktiv seçki hüququ) bütün yaşlı və psixi cəhətdən sağlam vətəndaşlara verilməlidir.

Konstitusiyaya və seçki qanunları üzrə seçki hüquqları olan şəxslərin dairəsi «senz» adlanan şərtlərlə, yəni xüsusi şərtlərlə məhdudlaşdırılır.

İrqiindən, milliyyətiindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətiindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətiindən və ya digər statusundan asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçmək, seçilmək və referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

Bərabər seçki hüququ. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları referendumda bərabər əsaslarla iştirak edirlər. Səsvermə zamanı hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının bir səsi vardır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hər bir səsi eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Birbaşa seçki hüququ və şəxsi səsvermə. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları seçkilərdə namizədin lehinə və ya əleyhinə, referendumda çıxarılan məsələnin lehinə və ya əleyhinə şəxsən səs verirlər. Başqa şəxslərin yerinə səs vermək qadağandır.

Gizli səsvermə. Seçkilər (referendum) zamanı səsvermə gizli olmalıdır, bu isə seçicilərin iradəsinin ifadəsi üzərində hər cür nəzarəti istisna etməlidir.

Sərbəst səsvermə. Heç kəs vətəndaşları seçkilərdə (referendumda) iştirak etməyə və ya etməməyə məcbur edə bilməz. Vətəndaşlar seçkilərdə (referendumda) öz iradəsini ifadə etməkdə azaddır.

NƏTİCƏ

Demokratiya müasir dövrdə siyasi-hüquqi fikir tarixinin ən əsas ideyalarından biridir. Kökü eramızdan əvvələ gedib çıxan demokratiya anlayışı yalnız müasir dövrdə geniş inkişaf tapmış, konstitusionalizmin əsas meyarlarından birinə çevrilmişdir. Bu anlayışın tarixən məzmunu da inkişaf etmiş və dəyişmişdir. İlk dəfə Fukidid tərəfindən işlədilən demokratiya anlayışı xalq həmiyyətini ifadə edirdi (Demos-xalq, katos-hakimiyyət). Qədim yunan polislərinin də (şəhərlərində) bütün ictimai işlər xalq yığıncaqlarında və ya onların təşkil etdikləri xüsusi orqanlarda bilavasitə əhalinin özünün iştirakı ilə həll edildiyindən, həmin dövrdə demokratiya anlayışı bilavasitə xalq yığıncaqları vasitəsi ilə həyata keçirilən hakimiyyəti — ictimai işlərin azad yaşlı kişi əhali tərəfindən birgə həll edilməsini nəzərdə tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, «demokratiya» anlayışı məhz qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində ətraflı işlənmiş və ona müxtəlif münasibətlər əks olunmuşdur. Qədim dövr Yunanıstan üçün demokratiyanın dövlət idarəetmə forması kimi nəzərdən keçirilməsi xarakterik idi. Qədim yunan müəlliflərindən (Aristotel, Platon) demokratiya dövlətin idarəetmə forması kimi həmişə üç əsas idarəetmə formasından biri hesab edilirdi, (aristokratiya, demokratiya, oliqorxiya). Aristotel ənənəsinin təsiri altında dövlət idarəçilik formalarını düzgün və yanlış formalara bölür və demokratiyanı da bu aspektdən qiymətləndirirlər. Demokratiya anlayışından həmişə xalq kütlələri çoxluq və bərabərlik nəzərə almışdır. Herodat demokratiyanı bərabərliyə əsaslanan dövlət hesab edirdi. Fukidid hesab edirdi ki, demokratiya vətəndaşların azlığına deyil, çoxluğuna əsaslanır.